Slavistična revija (http://www.srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.

UDK 811.163.6'367.332.6'367.335.2
Andreja Žele
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
andreja.zele@ff.uni-lj.si

RAZMERJE OSEBEK PROTI OSEBKOV ODVISNIK V SLOVENSKIH POVEDIH

Prispevek z vidika strukturalnega sistemskega paralelizma z upoštevanjem tudi pretvorbenih možnosti med razmerji stavčni člen nasproti stavčni člen v obliki stavka obravnava položaj osebkovega odvisnika. V zvezi s tem je predstavljena specifika prisojevalnega razmerja med osebkom in povedkom v nezloženi prosti povedi.

Ključne besede: oseba, osebek, osebkov odvisnik, prisojevalno razmerje, zložena poved

The article deals with the position of the subject clause from the point of view of structural systemic parallelism, taking into account transformational possibilities in the relation sentence constituent vs. sentence constituent that has a form of a clause. In this context, the author also discusses the specificity of the predicative relationship between the subject and the predicate in a simple sentence.

Keywords: person, subject, subject clause, predicative relation, complex sentence

0 Oseba in osebek

Ločujemo med osebo kot slovnično kategorijo, ki izraža razmerje med /ne/udeleženci in dogodkom/dejanjem/stanjem, in med osebkom kot imenovalniškim stavčnim členom, v vsakem primeru pa so to tudi osnovne zgradbene (stavkotvorne) prvine stavčne povedi. Oseba je kategorialna slovnična (tako slovarska kot tudi skladenjska) lastnost samostalniške besede, in kot glagolska oseba hkrati ujemalna lastnost glagola glede na njegova razmerja do udeležencev in neudeležencev sporočanja;[1] torej z vidika povedi oz. upovedovanja je oseba tudi aktualizacijska kategorija (Novotný 1979:

[1] Opredelitve v *Slovenski slovnici* ([4]2000: 272) umeščajo kategorijo osebe med samostalnik in glagol in vsaj preveč prikrito pod naslovom Inherentne kategorije sklonljivega (266) s samo drobnim nadnaslovom Kategorije samostalniških besed – inherentne nad črto na strani 267 je oseba predstavljena kot samostalniška kategorija: »Oseba je slovnična kategorija, odsevajoča sporočanjsko razmerje med udeležencema pogovora (izmeničnima tvorcema in ogovorjencema) ter neudeležencem pogovora. […] Glagolska oseba je ujemalna lastnost glagola glede na osebne zaimke. Oseba pri glagolu izraža tudi odsotnost osebe (v imenovalniški obliki).« Kot samostalniška kategorija je oseba eksplicitno opredeljena v *Slovenskem leksikalnem pomenoslovju* (Vidovič Muha 2000: 33): »Oseba kot kategorialna lastnost samostalniške besede je neposredno vezana le na 1. in 2. osebo – tvorni prvini govornega dejanja, vedno človek kot udeleženec govornega dejanja z osebnim lastnim imenom; 3. oseba je vse, kar ni 1. in 2. oseba […] V tem smislu je 3. oseba pomensko najsplošnejša (ekstenzivna), na ravni kategorialnih pomenskih sestavin jo določa spol, ev. podspol.«

293)[2]. Vsak glagol že z vidika formalne stavčnočlenske organizacije teži k uporabi osebne glagolske oblike oz. t. i. glagolske osebe glede na govorečega (prva oseba), ogovorjenega (druga oseba) ali neudeleženca pogovora (tretja oseba),[3] ki pa je glede na stopnjo konkretnosti uporabljene osebe bolj ali manj določna – manj določna oz. nezaznamovano posplošena je zaimenska raba tretje osebe ednine; odsotnost udeležencev sploh pa označuje nedoločna raba tretjeosebne oblike srednjega spola v brezosebkovih stavkih in v teh primerih se lahko govori o samo slovničnem pomenu osebe[4]. Sicer pa so s stališča priznavanja tudi formalnega osebka in zato posledično tudi formalne stavkotvornosti lahko načeloma vsi stavki osebkovi, tj. o stavkih lahko vedno govorimo kot o slovnično neodvisnih oz. samozadostnih.[5] Razlika med brezosebnimi/nedoločnimi glagolskimi oblikami in tretjeosebnimi/določnimi (formalnoosebkovimi) glagolskimi oblikami je, da tretjeosebne/določne glagolske oblike s končniško obliko za tretjo osebo ednine srednjega spola dajejo oblikovno-zgradbene možnosti za stavkotvorno razmerje, čeprav v obeh primerih zaradi odsotnosti referenčne osebe ni in ne more biti prisojevalnega razmerja; pri tretji osebi srednjega spola ednine gre kvečjemu za formalno stavkotvorno ujemanje na izrazni ravnini brez referenčne osebe.

Oseba je bistvena kategorija (logična in slovnična) prisojevalnega stavkotvornega razmerja.[6] Prav iz prisojevalnega razmerja kot hierarhično enakovrednega in soodvisnega osebko-povedkovega razmerja se oseba potrjuje kot t. i. 'nominalno-verbalna kategorija s slovnično-logičnim pomenom' (Horák 1967: 4) in kot 'ujemalnostna kategorija' (»kongruenční kategorie«, Mrázek 1967: 47). Kot oblikoskladenjska kategorija (Ružička 1967: 61–62; Bauer 1967: 62–63) pa je oseba označena tudi kot 'kategorija izvornega nosilca predikativnosti' (Švedova 1980: 127). Predikacijsko oz. prisojevalno razmerje ravno zaradi stavkotvornosti ni in ne more biti (zgolj) enosmerna določna odvisnost v smislu statičnih determiniranih sintagem v smislu samostalniških zvez s samostalnikom kot jedrom in pridevnikom kot prilastkom – v čeških slovnicah se v teh primerih ponavlja opozorilna trditev, da »predikace není determinace«.[7] V prisojevalnem razmerju je bistvena izhodiščna samobitnost tako osebka kot povedka – osebek povedku lahko določa osebo, spol, število in sklon, hkrati pa povedek osebku

[2] Jiří Novotný (1979: 293) po zgledu teorije členitve po aktualnosti kategorijo osebe iz ujemalnega razmerja prestavlja tudi na ravnino upovedovanja, in sicer kot tudi aktualizacijsko kategorijo »kategorie aktualizační« v izhodišče členjenja po aktualnosti.

[3] Slovenska slovnica ([4]2000: 576) glagole, ki imajo vršilca dejanja ali nosilca poteka ali stanja imenuje »prisojevalni glagoli«.

[4] Slovnični pomen je tu razumljen kot delna uresničitev slovnične kategorije osebe, in sicer v smislu 3. osebe ednine srednjega spola.

[5] V novejšem slovanskem jezikoslovju o tem piše tudi S. Karolak (2001: 120, 125–26, 130).

[6] V *Slovenski slovnici* ([4]2000: 555–556) se prisojevalno oz. predikacijsko razmerje opredeljuje kot »oblikoslovna odvisnost povedka od osebka«, kjer se povedek z osebkom » lahko ujema v osebi, številu, spolu in sklonu«.

[7] Če upoštevamo še veljavno delitev na tri temeljna skladenjska razmerja (Ružička 1959: 12–13): – predikacija ali predikativna sintagma oz. slovenjeno kot 'prisojevalni ali stavčni sestav oz. prisojevalno ali stavčno razmerje' za »prisudzovací čiže vetný sklad«, – determinacijska sintagma oz. slovenjeno kot 'določevalno razmerje' za »určovací sklad«, – koordinacijska sintagma oz. slovenjeno kot 'koordinacijsko razmerje' za »prirad'ovací sklad«.

lahko prisoja dejanje, potek, stanje, lastnost v določenem času, naklonu in načinu – to je obojesmerna oz. vzajemna slovnično-pomenska odvisnost, ki z vključevanjem zlasti osebe, časa in naklona v prisojevalno razmerje vnaša dinamičnost in aktualnost; vse našteto postavlja prisojevalno (predikacijsko) sintagmo kot osrednje stavkotvorno razmerje na raven stavčne povedi. Na ravni stavčne povedi o nadvladi prisojevalnega razmerja odloča ravno večja jedrna trdnost obojesmerne vezi,[8] ki vključuje tudi neko usmerjeno namero kot dinamično aktualnost, ki jo ob osebkovi osebi s kategorijami časa, naklona in načina vnaša povedek in tudi formalno potrjuje z osebnimi glagolskimi oblikami v zgledih kot *Otroci pojejo – Pojejo – Poje* se (nasproti enosmernemu ujemanju v npr. samostalniški zvezi ali t. i. statični sintagmi *pojoči otroci*);[9] zato je navadno osebek imenovan kot pomensko izhodišče stavka in nosilec prisojanih lastnosti, povedek pa kot pomensko jedro stavka in prisojevalec določenih lastnosti.[10] Osrednja povedkova vloga se s kategorijama časa (aktualnost +/–) in naklona (resnično +/–) v smislu t. i. prisojevalnega ali predikacijskega akta[11] širi v nadpovedno skladnjo. Tako prisojevalno razmerje kot stavkotvorno razmerje iz poimenovalnih sintagem *bolan sin, sin v bolnici* lahko v smislu t. i. stabilne prožnosti jezikovnega sistema naredi sporočilo *Sin je bolan, zato v je bolnici*,[12] tudi z upoštevanjem členitve po aktualnosti, npr. *Zdaj je sin v bolnici, ker je bolan* ipd. Sporazumevalne zmožnosti v okviru povedne in nadpovedne skladnje pa omogočajo in odločajo tudi o izraženosti oz. neizraženosti osebka.

Da pa z ločevanjem med osebo in osebkom ni bilo težav, potrjuje že zveza v naših slovnicah »osebkova oseba« (prim. Breznik 1934: 214).[13] Posebnost so brezoseb/kov/ni vremenski stavki tipa *Lije, Rosi*, ko tretji osebi dodani srednji spol usmerja v

[8] Jiří Novotný (1979) to vzajemno odvisnost prisojevalnega razmerja predstavlja tako na pomenski kot slovnični ravnini. Na pomenski ravnini s stavčnega vidika povedek uveljavlja svojo vezljivostno nadvlado, hkrati znotraj zveze osebek – povedek predstavlja osebek neko aktualizacijsko izhodišče upovedovanja, ki ga povedek samo še dodatno pomensko določa. Na slovnični ravni je spet nosilec vezljivosti povedek, ki organizira vse druge stavčne člene, hkrati pa je znotraj zveze osebek – povedek tudi osebek izhodiščni nosilec kategorij kot oseba, spol, število, sklon, ki jih ujemalno prevzema povedek.

[9] O tem Jaroslav Popela v prispevku K pojmu predikace, *Otázky slovanské syntaxe II: Sborník symposia Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj*, Brno 20.–22. X. 1966, Brno: Univesita J. E. Purkyně, 1968, 119–22.

[10] Ta vzajemna povezanost osebka in povedka je navsezadnje lepo kaže v biti-stavkih, kjer se za vzpostavitev razmerja med osebkom in njemu prisojano aktualno vsebino vse ali pa večina slovničnih kategorij osebka in povedka (oseba, spol, število in sklon; čas in naklon) navadno prenese na nepolnopomenski glagol biti, ki kot slovnična vez vzajemno povezuje osebek s povedkom in obratno, npr. *Ta človek bi bil lahko/še bo prava ikona* ipd.

[11] Na ravni stavčne povedi in nadpovedne skladnje se t. i. »predikační akt« izhodiščno uresničuje s povedkom kot osrednjo stavčnočlensko vlogo in njunima kategorijama časa (aktualnost +/–) in naklona (resnično +/–), na sporočilni ravni pa povedek lahko ostane neizražen, npr. vzlik *Čudovito*!, napis *Kruharna* ipd. (Grepl, Karlík 1998: 415).

[12] F. Kopečný (1958: 150): »Predikace je ne hotové, ale v okamžiku mluvení pováděné spojování podmětu s jeho znakem, je sdělné určování jednoho člena druhým, t. j. sdělení udávající, že platí vztah mezi členy, nebo výzva, aby platil, otázka, zda platí, zkrátka udání modality (a času), jak platí.«

[13] A. Breznik (1934: 214) zvezo osebkova oseba uporabi v komentarju: »So pa tudi stavki, v katerih ni o s e b k o v e osebe, t. j. osebkove besede ne moremo izraziti, ker je ne poznamo ali je nočemo izraziti; toda z glagolom lahko povemo, da biva, četudi nam ni znano, kaj je ta osebkova beseda.«

neopredeljenost, nedoločnost in posledično tudi v posplošenost – tako v skrajnih primerih ostaja samo še določnost oblike, ki označuje (vremensko) pojavnost kot sintezo vršilskosti in procesualnosti, torej logični soobstoj prostora in časa; in bistveni del prostorsko-časovne organizacije besedilnega sporočila je kategorija osebe.[14]

1 Osebek

Osebek[15] je skladenjskofunkcijsko določen s položajem imenovalniškega določila v levi vezljivosti glagola. Imenovalnik se potrjuje kot pomensko najmanj obremenjen in skladenjsko neodvisen sklon, kar se ujema s samostojnostjo in neodvisnostjo osebkove vloge (Běličová 1982: 40).

Leva vezljivost s kanoničnimi oz. normativnimi lastnostmi namreč označuje ujemalnoprisojevalno stavkotvorno razmerje, in je zato pogoj za slovnično pravilni stavek[16], kar potem velja tudi za osebkovo mesto, ki je stavčnoobvezno[17] in zato vedno slovnično predvidljivo (Dular 1982: 211) ter zelo univerzalno glede izbire udeležencev, npr. *Oče potrebuje denar/pomočnika/počitek*: *Stvar/Pobuda potrebuje čas*),[18] ki so strukturnoskladenjsko opredeljeni kot stavčnočlenska ali morfemska določila. Na površinskoizrazni ravnini so to imenovalniki ali samo glagolske končnice,[19] ki označujejo ujemalno razmerje.

[14] Prostoru v jeziku je posvečena tretja številka *Slavistične revije* leta 2014 in v njej sta z našega vidika aktualna zlasti prispevka P. Piperja (2014: 275–94) in A. Vidovič Muha (2014: 295–306).

[15] V NSS: »Čisto oblikovno bi se za osebek reklo, da je tisti stavčni člen, ki je obvezno v imenovalniku« (151). O. Kunst Gnamuš (1989/90: 16, 22, 24) ga označuje kot »formalni slovnični pojem«.

[16] J. Ružička (1968b: 54–55) z vidika pomenske/intencijske vrednosti glagolskega dejanja navaja šest intencijskih tipov in za vse kot izhodiščno merilo vršilca dejanja – agensa. F. Daneš (1987) govori o nesorazmerni dvojnosti med vršilcem na pomenski ravnini in osebkom na slovnični ravnini. Te dvojnosti tako na slovnični kot na pomenski ravnini za slovenščino povzema J. Dular (1982: 58–61) – tako glagol a) na slovnični ravnini nastopa kot osrednji stavčni člen, ki določa slovnično sestavo stavka, ali kot odvisni člen zveze z osebkovim samostalnikom v t. i. osebkovi sintagmi, b) na pomenski ravnini pa ločujemo položaj povedkovega glagola v stavčni sestavi ali položaj glagola samo v povedkovi zvezi oz. v t. i. predikacijski sintagmi. In posebnost je, da do križanja stavčnostrukturne vezljivosti in besednozvezne odvisnosti lahko prihaja samo v predikacijski sintagmi – v teh primerih govorimo o medsebojni/dvosmerni odvisnosti (avtor povzema po L. Hjelmslevu,/*O základech teorie jazyka*, Praha, 1972, 28/izraz 'medsebojnoodvisnostno/interdependenčno razmerje').

[17] Samoumevno udeleženost osebka zagovarja npr. N. Chomsky (1986: 122), ko trdi, da se osebek lahko izneveri udeleženski označenosti le, če je v ta položaj s pravilom premeščanja vstavljena neka druga prvina. Vsekakor pa različne razprave, tako za slovanske kot za neslovanske jezike, prihajajo do zaključkov o stavčni obveznosti osebkove vloge. Tako se v češko-ruskih primerjavah (prim. J. Popela 1968: 193–205) o osebku govori kot o vsebinsko-logični kategoriji. Na poseben položaj osebka opozarja tudi delitev vlog na osebkove vloge in dopolnilne vloge, ki obsegajo vsa predmetna in prislovna določila. O tem z vidika tvorbeno-pretvorbene slovnice tudi M. Bolta (1986: 424): »Osebkovo mesto je v stavku torej vedno upoštevano, tudi v tistih primerih, kjer nekateri jeziki dovoljujejo zaimkovno osebkovo SZ izpuščati ali je celo nikoli ne ubesedujejo.«

[18] Ruska vezljivostna teorija najnavadnejši osebek (živo+ in človeško+) označuje kot »kanoničeskij sub'jekt/nastojaščij sub'jekt«, neživi in nečloveški osebki pa so označeni kot »nekanoničeskie tipy sub'jektov« (47) – o tem gl. I. B. Levontina (1996: 46).

[19] V ruski vezljivostni teoriji imamo za morfemsko izražen osebek skladenjsko oznako »determinacija sub'jektnaja«, gl. N. J. Švedova (1989: 75). Podrobneje o tem tudi V. S. Hrakovskij, G. N. Akimova in I. O. Gecadze v *Tipologiji konstrukcij s predikatnymi aktantami*, Leningrad: Nauka, 1985.

Ker se glagolska vezljivost izhodiščno opira na spoznavni/propozicijski del stavčne povedi, lahko tudi z neizraženimi, t. i. logičnimi oz. predvidljivimi neznanimi, udeleženci (tj. brez konkretne osebe kot prisojevalne kategorije) uvaja formalno stavkotvorno razmerje. Tovrstni primeri z nepravim/formalnim ali praznim osebkom (Toporišič 1982: 82, 106; 1992: 336) so *Grmi, Dežuje* ipd.,[20] proti npr. splošnemu ali nedoločnemu osebku (t. i. »obobščennyj sub"jekt« pri I. B. Levontini 1996: 47) v primerih kot *Tod se je zmeraj hodilo*. Zato kot posebne obravnavamo primere tipa *Kamenje dežuje* (nasproti npr. *Vozilo grmi*)[21], kjer *kamenje* v vlogi osebka ruši pomensko polje glagola *deževati* in zato tudi njegovo pomenskoskladenjsko vezljivost – med *kamenjem* in *deževati* je zgolj nekakšna determinativna/določevalna vez (»determinantnaja svjaz«, Padučeva 1974: 235).

Besedilni vidik določanja vnaša poudarjeno členitev po aktualnosti[22] in v sporočilu se kot besedilna/kontekstna sestavina pojavlja t. i. psihološki osebek, ki je glede na govorčevo zavest tudi nezaznamovano izhodišče sporočila oz. tema. Stavčnočlenska oznaka osebek pa označuje tri krovne osebkove vloge na različnih jezikovnih ravninah: t. i. slovnični osebek vzpostavlja prisojevalno razmerje tudi z nečloveškim ali z neživim vršilcem ali nosilcem dejanja, t. i. tipični/navadni osebek v imenovalniku označuje človeškega vršilca dejanja, neimenovalniški logični/smiselni vršilec dejanja pa je površinskoizrazno predmet.

1.1 Osebkove udeleženske vloge

Prvotne osebkove udeleženske vloge so vršilec/povzročitelj/pobudnik dejanja (V/Pv/Pb_d) ob glagolih tipa *spreminjati/zažigati/vzpodbujati* in nosilec dejanja/dogajanja/

[20] V češki vezljivostni teoriji se uporabljata termina ničto intencijsko polje (»intenční pole nulové«) in ničti slovnični osebek (»nulový gramatický subjekt«), prim. J. Ružička (1968a). Po I. B. Levontini (1996: 47) tudi »providencial'nyj sub"jekt – vysšaja sila«.

[21] Aktualna raba zgledov v tem prispevku je potrjena z besedilnim korpusom Gigafida http://www.gigafida.net z besedilno zbirko, ki pa je bila zadnjič ažurirana v letu 2011

[22] Z večjim poudarjanjem besedilne členitve po aktualnosti pa se *logičnemu osebku* in *slovničnemu osebku* dodaja *še psihološki* osebek (nanj opozarja M. A. K. Halliday (1970), v ruski vezljivostni teoriji pa je označen kot psevdosub"jekt, gl. I. B. Levontina (1996: 49)). V primerjavi s prvima dvema je besedilna prvina in hkrati tudi eden izmed nosilnih elementov sporočila – je del sporočilnega jedra ali izhodišča. Določitve osebkov s stališča besedilne teorije oz. teorije govora pa so drugačne. Po Hallidayu (^{2}1994: 30, 44, 72, 80, 93, 163–74, 285–86) npr. *Mati* (slovnični osebek) *mi* (logični osebek) *je dala ogrlico. Ogrlica* (psihološki osebek) *je bila pozneje spravljena pri hčerki. Pozneje smo ji* (psihološki osebek) *vdelali še napis*. Brez upoštevanja besedila in sobesedila pa bi bila pričakovana določitev: *Ogrlica* (slovnični osebek) *ji* (logični/smiselni osebek) *je všeč*. V besedilu (in mogoče z upoštevanjem še sobesedilnih elementov) pa je *ogrlica* lahko tudi psihološki osebek. Z besedilnega vidika so torej v istem stavku lahko vse te tri pomenske vloge označene z istim osebkom ali z različnimi osebki ali s predmetom, npr. *Vojvodinja* (psihološki/slovnični/logični osebek) *je dala moji teti ta čajnik, Moja teta* (psihološki/slovnični osebek) *je dobila ta čajnik od vojvodinje* (predmet), *Ta čajnik* (psihološki osebek) *je vojvodinja* (slovnični/logični osebek) *dala moji teti, Ta čajnik* (psihološki osebek) *je moja teta* (slovnični osebek) *dobila od vojvodinje* (predmet). Glede na razporeditev osebkovih pomenskih vlog K. F. Sundén (1916) ločuje še logične in nelogične predikacije. Kot lastnost nelogičnih predikacij, ki so izpeljane iz logične (neizpeljane) predikacije z isto pomensko zgradbo, navaja nesovpad logičnega in slovničnega osebka (gl. primere zgoraj).

procesa/stanja ($N_{d/dog/p/s}$) ob glagolih kot *teči/dogajati se/spreminjati se/bivati* ipd. Določenim udeleženskim vlogam in določenim določilom na izrazni ravnini pa ustrezajo samo udeleženci z določenimi pomenskimi lastnostmi (Daneš 1987: 60–61). Tako je npr. uporaba udeleženca s pomenskimi sestavinami živo+, človeško+ v orodniku nesmiselna, npr. *Pavel je zaprl okno: Okno se je zaprlo s Pavlom** (možna smiselna razlaga *s Pavlom* je, da je sovršilec dejanja – poleg še enega neizraženega vršilca). Primera *Veter je zaprl okno: Okno se je zaprlo z vetrom*, pa kažeta, da pri naravnih pojavih lahko govorimo o nadomestnih vršilcih dejanja s pomenskimi sestavinami kot živo–, naravno+ (pravi povzročitelj ni izražen), zato je smiselno tudi izražanje z orodnikom in izraža nekakšno naravno sredstvo dejanja. Sicer pa se s sklonsko uporabo (npr. imenovalnik ali orodnik) v okviru osebka jasno izrazi tudi vršilskostna hierarhija oz. stopnja vršilskosti,[23] npr. *Janez (Vd) je razbil okno*: *Kladivo (Sd) je razbilo* okno (pomenski prenos oz. metonimija): *Janez (Vd) je razbil okno s kladivom (Sd)*.

Iz predstavljenega sledi, da ima osebek, kljub temu, da lahko izraža različne udeleženske vloge, stalno stavkotvorno ujemalnoprisojevalno razmerje. Izražanju z neimenovalniškimi določili (t. i. logični osebek) nasprotuje že utemeljitelj pomenskega sklona Ch. J. Fillmore, ki v skladu s tvorbeno-pretvorbeno teorijo osebek opredeljuje kot površinskoizrazno kategorijo samo v okvirih pomenske delitve osebkovih imenovalnikov.[24] Fillmorjevo osebkovo imenovalniško teorijo podpira tudi stavčnočlenska analiza, ki vršilce dejanja ali nosilce dejanja/stanja označuje kot imenovalniške osebke ali kot neimenovalniške predmete (kamor sodi tudi logični/smiselni osebek).

[23] V zvezi z razširjanjem območja vršilskosti se zlasti v angleški in ameriški jezikoslovni literaturi omenja t. i. ergativno razmerje (ergativ = osebek prehodnega glagola, tj. ergativne zgradbe so prehodne), ki je obenem tudi nekakšno vzročno-posledično in oziralno razmerje med pobudnikom/povzročiteljem dejanja (lahko je eden ali pa jih je več) in vršilcem/nosilcem dejanja. Torej se poleg vršilskosti 'to do' izpostavi tudi vzrok dejanja oz. pobudnika 'make to do' (o tem M. A. K. Halliday [2]1994: 163–64, 169–72). Tako se navadno razmerje *Janez* (vršilec dejanja) *brca žogo* (predmet/cilj dejanja) lahko spremeni v *Marko* (pobudnik) *s svojim igranjem spodbuja Janeza, da* (*Janez* = vršilec) *brca žogo* (prizadeto). Z izpustom enega izmed delovalnikov znotraj vršilskosti se poruši vzročno-posledično razmerje, s tem pa se spremeni tudi pomen sporočila v *Marko brca žogo.*

[24] Ch. J. Fillmore (1968: 6) deli osebkove imenovalnike na a) nominative of personal agent, b) nominative of patient, c) nominative of beneficiary, č) nominative of affected person in na d) nominative of interested person, kar je v slovenščini imenovalnik vršilca dejanja (*Mož je brcnil žogo*), imenovalnik prejemnika dejanja (*Mož je dobil udarec*), imenovalnik koristnika (*Mož je dobil darilo*), imenovalnik naklonjenega osebka (*Mož jo ljubi*) in imenovalnik obravnavanega osebka (*Mož ima črne lase*). Na Ch. J. Fillmora se je pri določanju 'pomenske valence' ruskega jezika opiral Ju. D. Apresjan ([2]1995: 25–26, 125–26), ko je po Fillmorovem vzorcu globinskih sklonov izdelal 9 osnovnih udeleženskih vlog za ruščino in 25 natančnejših različnih možnih tipov pomenske vezljivosti (glede na pomensko različne udeležence).

G. Helbig pa s stavčnočlenskega vidika z upoštevanjem slovničnih kategorij neživo in nečloveško razširi obseg osebkovih vlog od t. i. normalnega osebka na netradicionalne vsebine osebkovih vlog.[25]

Sistemsko bolj dodelana glede na vrstnost delovanja in sorazmerno nova, prilagojena računalniškim zmožnostim obdelave, je novejša delitev udeleženskih vlog v slovaškem jeziku.[26]

Z vidika ohranjanja ali brisanja vršilskosti je pomenljivo omeniti tudi osebkov nedoločnik, ki kot nedoločljiv osebek potrjuje obstoj slovničnega nevršilskega osebka tipa *Govoriti je eno, narediti pa drugo*, *Vohljati za drugimi je zelo podla dejavnost*, *Vztrajati za vsako ceno je norost*; v ospredju je določena dejavnost in sporočilno povsem izrine nedoločeno vršilskost. Osebkov nedoločnik nevtralizira večino slovničnih kategorij (osebo, spol, število), ki opredeljujejo osebkovo-povedkovo razmerje.

Druga pojavna oblika osebka je lahko osebkov odvisnik.

1.2 Osebkov odvisnik

V zloženi povedi se po zgledu stavčne povedi vzpostavi možnost medpropozicijskih razmerij (vezljivih, družljivih in modifikacijskih) med matično propozicijo, ki je

[25] Gl. G. Helbig, J. Buscha (1984: 560–62). Osebkove možne (prvotne in drugotne) udeleženske vloge so: vršilec dejanja (*Mati pere*), vzrok dejanja (*Voda je spodkopala hišo*), nosilec dejanja (*Roža je odcvetela/ Fant se je razvil*), nosilec stanja (*Peter ima vročino/Perilo je suho*), udeleženec *(*sopovzročitelj*)* dejanja ali stanja (*Mleko vre/Peter je poškodovan*), rezultat dejanja (*Hiša bo zdaj zgrajena*), naslovnik (*Učenci so dobili pomoč*), sredstvo dejanja (*Nož reže kruh*), mesto dejanja (*Zaboj je poln knjig*), nosilec telesnih procesov (*Prst mi krvavi*), nosilec duševnih procesov (*Igralec se jezi zaradi poraza*), udeleženec (sopovzročitelj) duševnih procesov (*Neurje je prestrašilo otroka*), nosilec razsodbe/spoznanja (*Voznik je ocenil položaj*), udeleženec razsodbe/spoznanja (*Ta problematika je za znanstvenika nova*), nosilec zaznave/opažanj (*Mati opazuje otroka*), udeleženec zaznav/opažanj (*Njegov klic na pomoč je bil sprejet*), nosilec (priredni/ podredni) razmerij (*Sekcija ima dva oddelka/Dva oddelka spadata v to sekcijo*), označevalec obstajanja/ navzočnosti (*Včeraj se je zgodilo hudo neurje*), nameščeni udeleženec (*Knjige so na polici*).

[26] E. Páleš (1990) ločuje »agens« (živega povzročitelja in vršilca dejanja, npr. *Sosed je kupil avto, Voznik vozi avto*), za neciljno delovanje ima »elementiv« (neživi prapovzročitelj dejanja oz. naravna sila, npr. *Veter je razbil okno, Reka je očistila korito*), za povratno dejanje ima »procesor« (svojo dejavnost usmerja nase *Kmet kosi (travo)*), »produktor« (živi ali neživi proizvajalec ostaja nespremenjen in njegovo dejanje ne prizadeva nobenega predmeta, npr. *Sonce sveti, Oče kriči*, včasih je nosilec lastnosti, npr. *Rože dišijo*), »statual« (nosilec fizičnega ali psihičnega stanja, npr. *Micka je zardela, Grad je opustošen*; v vlogi osebka v govornih procesih avtor ločuje »editor« (govorca oz. tvorca govornega ali pisnega izdelka), v procesih zaznavanja »perceptor« (npr. *Dekle je zavonjalo duh rože*, v procesih spoznavanja »kognizant« (npr. *Faust se je zamislil nad življenjem*), v čutnih ali čustvenih procesih »afektor« (živi preživljalec, npr. *Deček se je prestrašil psa*), v procesih pripisovanja lastnosti »atributant« (npr. *Zemlja je okrogla*), v procesih istovetenja »identifikant« (npr. *Janez je postal vodja*).

nadrejeni matični stavek,[27] in t. i. drugimi propozicijskimi udeleženci, ki so stavčni členi v obliki stavka oz. stvačnočlenski odvisniki. V primeru osebkovega odvisnika prevlada medpropozicijska vezljivost med glagolom oz. povedkom v nadrejenem matičnem stavku in osebkovim odvisnikom kot njegovim propozicijskim udeležencem,[28] ki je s tem matičnim povedkom v pomenski soodvisnosti. Z vidika stavkotvornosti pa je hkrati obvezni del skladenjske vezljivosti tega istega matičnega povedka in s tem njegov stavkotvorni stavčni sočlen.

Ravno vidik strukturalnega sistemskega paralelizma v smislu pretvorbnega razmerja stavčni člen : stavčni člen v obliki stavka lahko z razmerjem osebek (kot stavčni člen) nasproti osebkov odvisnik (kot odvisnik v vlogi stavčnega člena) bolj analitično predstavi specifiko stavčnočlenskega razmerja med osebkom in povedkom. To potrjujejo tudi pretvorbe tipa *Prevelik bojazljivec ne sme sam v gozd – Kdor se preveč boji, (ta/tisti) ne sme sam v gozd; bojazljivec* je skladenjskopodstavno tisti, *ki je bojazljiv* in jedrni *tisti, ki* vključuje pomensko določnost, s tem da je posamostaljeni *tisti* splošnopomenski nosilec kategorialnih pomenskih sestavin spola (živo, človeško) in števnosti, *ki* pa mu napoveduje razločevalnopomensko specifikacijo. Torej tipično prisojevalno vzajemno razmerje med osebkovim odvisnikom in povedkom nadrejenega matičnega stavka se vzpostavi šele s soodnosnico v matičnem stavku,[29] in s pomensko-skladenjskega vidika ima vsak stavčnočlenski odvisnik v matičnem stavku svojo potencialno soodnosnico, iz katere je v povezavi z zaimkovno vezniško besedo, sicer razvidna sklonska vrednost odvisnika (Dular 1982: 153). Z zgolj osebkovim odvisnikom, brez upoštevanja soodnosnice, se namreč vzpostavi le določevalno (poimenovalno) odvisnostno razmerje znotraj osebka oz. osebkove vloge, tj. med osebkovim odvisnikom in njegovo izraženo ali neizraženo soodnosnico v matičnem stavku, ne pa tudi neposredno osebkovo določevalno razmerje do povedka, tipično za prosto stavčno poved. V zloženi povedi je to razmerje med osebkovim odvisnikom in povedkom nadrejenega matičnega stavka tipično zlasti za osebkove oziralne odvisnike in

[27] Matični stavek je tu mišljen kot nadrejeni del zložene povedi brez določenega obravnavanega odvisnika. V zloženi povedi z več odvisniki torej matični stavek lahko obsega glavni stavek z vsaj enim odvisnikom; v teh primerih matični stavek ni enak glavnemu stavku, ampak je enakovreden nadrednemu stavku. Matični stavek se v smislu izhodiščnega stavka, ki vključuje vse sestavine potencialnih stavčnih členov tudi v obliki stavka, uporablja npr. v češkem jezikoslovju, pri nas pa je njegovo rabo utemeljeval Cazinkić (2004: 46).

[28] Izhodiščno samostojna vsebina v vlogi osebka postane del intenčnega polja povedka v matičnem stavku in v vzajemnem razmerju s tem povedkom tvori skladenjskopomensko soodvisnost, ki je hkrati obvezna skladenjskopomenska vezljivost matičnega povedka. Skladenjskopomensko soodvisnost osebka in povedka pomenljivo potrjujejo možni primeri kot *Vprašanja dežujejo, Dan se vleče* ipd.

[29] Poleg trditev znotraj slovenskega skladenjskega besedotvorja (Vidovič 1988: 13), da se v priponsko obrazilo z besedotvornim pomenom poleg ustreznega zaimka in njemu ustrezne vezniške besede pretvarjajo še vsa slovnična razmerja, npr. ubož-ec ← [tisti, ki je] ubog[-Ø], o tem tudi opozorila v novejših čeških skladenjskih raziskavah (Grepl 2011: 186–87), da npr. v povedi *Kdo lže, ten krade* ima osebkovo vlogo *kdo lže, ten = lhář*, in ne samo *kdo lže*. M. Grepl in P. Karlík (1998: 52, 356) pri podredno zloženih povedih opozarjata na stavčnočlensko vlogo zvez *ten, kdo* in *to, co*.

manj očitno za osebkove vsebinske odvisnike,[30] npr. *Kar vidim, se mi zdi sprejemljivo*, *Ni ji všeč (to), kar vidi/kar ne bi smela videti/kar bi morala videti, Všeč ji je (to), da je iskren* ipd.[31] Neposredna nevezanost oziralnih zaimkov na povedek v matičnem (nadrejenem) stavku pa hkrati daje tudi večjo možnost izbire naklonske rabe v nadrejenem in odvisnem stavku, npr. *Ne bi verjel, kdor ni videl*; naklonskost nadrejenega matičnega stavka torej vključi samo soodnosnico osebkovega odvisnika, ne vpliva pa na naklonskost vsebine osebkovega odvisnika oz. osebkov odvisnik ne more tudi naklonsko usmerjati, npr. *Zelo me je začudilo, da si je drznil priti tako pozno*, *To, da ni hotel priti, bi bilo brez dodatne razlage naravnost žaljivo* ipd. (Svoboda 1961: 243). Pričakovano tipično prisojevalno vzajemno razmerje med osebkovim odvisnikom in povedkom nadrejenega matičnega stavka se torej doseže šele z izraženo ali neizraženo soodnosnico v matičnem stavku, npr. *Kdor se preveč boji, (ta) ne sme sam v gozd* ali *(Ta), kdor se preveč boji, ne sme sam v gozd* ali *Tisti, ki se preveč boji, ne sme sam v gozd*, *Kogar se bojiš, tega ne ljubiš* ipd. Imenovalnik omogoča opuščanje soodnosnice, zato je zaimenska soodnosnica pri osebkovem odvisniku najmanj potrebna in manj navadna, saj z zaimenskim oziralnikom v vezniški vlogi največkrat ponovi iste kategorialne lastnosti (spol, sklon in število), npr. ***Ta**, kateri ga stalno kliče, mu še ni vrnil denarja*, ***(Tisti)**, kdor laže, ne verjame nikomur, Kdor tja noče*, ***(ta)** naj se ne odpravlja na pot, Kar se vleče*, ***(to)** navadno ne uteče* ipd.[32] Našteti primeri potrjujejo, da je za osebkov odvisnik tipična obvezna udeleženska istovetost prvega notranjega udeleženca v odvisnem stavku s prvim udeležencem (z vršilcem/nosilcem dejanja V/Nd) jedrnega matičnega povedka, kar zahteva tudi smiselno sopojavnost povedkov obeh stavkov z izvorom v istem udeležencu. Ravno isti osebkov udeleženec in smiselna povedkova sopojavnost omogočata pretvorbe zgornjih podredij v smiselna protivna in vzročnostna priredja tipa *Stalno ga kliče, toda denarja mu še ni vrnil*, *Laže in zato ne verjame nikomur*, *Tja noče in zato naj se ne odpravlja na pot*, *To se vleče, in zato navadno ne uteče*. Pri osebkovih vsebinskih odvisnikih z običajnim veznikom *da* ne more biti relevantna udeleženska soodvisnost, je pa zato pomembna povedkova sopojavnost, kar potrjujejo tudi pretvorbe, npr. *Všeč ji je (to), da je iskren – Je iskren in to ji je všeč, Ni ji všeč, da laže – Laže in to ji ni všeč* ipd.

1.2.1 Osebkov odvisnik kot stavčni člen z zgradbo stavka po načelu vzporedne zgradbe z osebkom kot prvostopenjskim stavčnim členom sodi med prvostopenjske odvisnike, torej med tiste, ki so bistveni za tvorjenje povedi oz. zložene povedi, npr.

[30] Delitev odvisnikov na vsebinske in oziralne se tako z razvojnega vidika (tj. kako so zložene povedi nastale) kot s pomenskega vidika (tj. z vidika vsebinskih razmerij med nadrejenim matičnim in odvisnim stavkom) potrjuje kot komplementarna s strukturno stavčnočlensko delitvijo odvisnikov (Bauer 1959: 131–140). Škoda, da je ta delitev v *Slovenski slovnici* ([4]2000: 637–38) samo na kratko povzeta, brez potrebne utemeljitve.

[31] Podobno v hrvaški slovnici (Barić idr. 32003: 466–539), npr. *Koji slobode nema taj o slobodi sanja*, *Reklo bi se (to) da je noć izbor iz dana*, ali v češki slovnici (Petr a kol. 1987: 503–04) npr. *Ten, kdo lže, nevěří tomu, kdo mluví pravdu, Je dobře, že nepřišel.*

[32] Obvezna soodnosnica v navadno napovedovalni (kataforični) vlogi je nujna za prostomorfemske glagole, npr. *Sem ob to, ob kar pač sem, Sem za to, za kar sem vse dal, Vplival je na vsakega, na kogar je imel priložnost* (Dular 1982: 194–95).

Kdor tako misli,[33] *ni naš*. Da pa bi bil osebkov odvisnik izhodišče vseh stavčnih (tudi skladenjskonaklonskih) razmerij, kar je sicer osebek, mora celostnost osebkovega odvisnika tvoriti njegova poimenovalna vrednost skupaj soodnosnico (izraženo ali neizraženo) v nadrejenem matičnem stavku. Soodnosnica namreč dodatno označuje in s tem potrjuje udeleženskovlogo in posledično stavčnočlensko vlogo odvisnika; obvezno je izražena, če oziralnik (tj. oziralni zaimek) v odvisniku ni v istem sklonu kot ga zahteva skladenjska vezljivost matičnega povedka, npr. *Vsak mi je dal prav, s komer sem govoril*, *Gorje temu, kdor nima doma* (nasproti: *Oglasil se je (ta), kdor nima doma*) ipd. Manj navadna je navezovalna (anaforična) vloga soodnosnice in takrat je praviloma izražena, npr. *S komer sem govoril, vsak mi je dal prav, Kdor ne dela, ta naj ne je, Kar si kupil, to boš lupil* ipd.

Izrazno specifiko osebkovih odvisnikov v slovenščini lahko pokažemo z izbranimi primeri iz Slovenske slovnice ([4]2000: 638): *Jasno je, da ni bilo vse tako lepo in v redu, Dobro je, da se nisi prehladil, Ve se, koga je srečala, Presenetilo me je, kaj vse znajo, Kogar je kača pičila, se boji zvite vrvi, Izpita bodo oproščeni le tisti, ki so dosegli odličen uspeh, Sedaj so umrli že vsi, ki sem jih imel rad*.[34]

Z vidika udeleženske soodvisnosti je primer *Kogar je kača pičila, se boji zvite vrvi, Kdor ni dlje prišel od korita, temu je vsaka mlaka morje*,[35] lahko samo dodaten dokaz, da osebkov odvisnik le skupaj s soodnosnico lahko vzpostavi prisojevalno razmerje, tj. *Ta, kogar 'ki ga' je kača pičila, se boji zvite vrvi* ali *Kogar je kača pičila, ta se boji zvite vrvi*. Slednji primer in primeri tipa *Tisti, ki se boji, ne sme v gozd* (z različico: *Kdor se boji, ne sme v gozd*) dokazujejo, da šele odvisno določno razmerje med zaimensko soodnosnico (ki je v matičnem stavku) in zaimenskim oziralnikom (ki je v hkratni vlogi veznika in udeleženca v odvisniku), v zvezah tipa ***tisti, ki, ta, kogar***, vsebinsko (referenčno) in kategorialno (besedotvornopomensko) opredeljuje in označuje vlogo osebka. To znotrajosebkovo razmerje in osebkovo razmerje do povedka pa sta podrejena prisojevalnemu razmerju. Še drugače povedano: tako določevalno odvisnostno razmerje znotraj osebka, tj. med osebkovim odvisnikom in njegovo odnosnico v matičnem stavku, kot določevalno osebkovo razmerje do matičnega povedka sta podrejena povedkovemu prisojevalnemu oz. pripisovalnemu razmerju v matičnem stavku.

[33] Pogosteje in bolj navadno kot oziralni zaimek *kdor* se v isti oziralni vlogi uporablja zvezo s posamostaljenim pridevniškim zaimkom *tisti-a-o, ki*, ta je tudi obrazilna podstava oz. del skladenjske podstave tvorjenk, ki pretvorbeno ustreza besedotvornemu pomenu za vršilca dejanja ali nosilca stanja, ki ima stavčnočlensko vlogo osebka. O tem s tvorbeno-pretvorbenega vidika A. Vidovič Muha v *Slovenskem skladenjskem besedotvorju*, 2011, na str. 31, 35, 85, 333).

[34] V Slovnici ([4]2000: 638) je tudi primer s posamostaljenim *kateri: Katera se omoži, se v križe položi*, dodali bi lahko še primer kot *Katera bo ostala doma, bo krepko delala*, vendar se v tej vezniško-udeleženski vlogi kateri-a-o navadno ne uporablja več; zelo navadna pa je posamostaljena vloga, obrazložena tudi v SSKJ: »2. navadno v samostalniški rabi, pri upoštevanju spola in števila izraža nedoločeno, poljubno osebo ali stvar iz določene vrste: *Včasih kateri zamudi*; *Dobile so, kar je katera zaslužila.*«

[35] Na podrejeno označevalno vlogo soodnosnic v razmerju do stavčnočlenskih vlog je bilo že v 60-ih opozorjeno v posebnih prispevkih, ki so obravnavali oziralne odvisnike (Boris Misja, in France Jesenovec mu odgovarja, oba v isti številki *Jezika in slovstva* 1966, letnik 11, št. 3). Že Misja (1966: 75) opozarja, da se v teh tipih odvisnikih ni smiselno spraševati po soodnosnici *Kateremu je vsaka mlaka morje?*, temveč po celotnem osebku (osebkovem odvisniku in odnosnici) *Komu je vsaka mlaka morje?*

1.2.1.1 Vloga zaimkov kdor, kar, ta, to, tisti, tisto

V osebkovih odvisnikih sta samostalniška *kdor in kar* oziralnika v vezniški vlogi, posamostalnjeni *ta, to, tisti* in *tisto* pa soodnosnice osebkovih odvisnikov v matičnem stavku. Soodnosnice se potrjujejo kot formalni stavčni členi v vlogi indikatorjev oz. nakazovalnikov medstavčnih razmerij (Ružička 1959: 25).

Osebkov odvisnik skupaj s svojo soodnosnico (izraženo ali neizraženo) v matičnem stavku tvori osebek. Njuni vlogi v osebkovi vlogi se dopolnjujeta, tako da odvisnik prispeva denotatni pomen in slovarski kategorialni pomen (spol s podspoloma, številnost, oseba), soodnosnica pa skladenjski kategorialni pomen (sklon, število).

Kdor je samostalniški oziralni zaimek, ki se uporablja v osebkovem odvisniku in njegova pretvorbena vrednost[36] je pokazana v razmerjih *Tisti, ki je žejen, pije – Kdor je žejen, pije – Človek, ki je žejen, pije – Človek, žejen, pije – Žejni človek pije, Tisti, ki plačuje davke – Kdor plačuje davke – plačujoči davke – plačevalec davkov – davkoplačevalec*, pri čemer se zvezi *tisti, ki* ali *človek, ki* lahko zamenjata s *kdor* (Toporišič 1982: 336, 386, 410; Vidovič Muha: 1988: 13; 2011: 85). V 60-ih je bilo večkrat potrjeno, da »se oziralni zaimek kdor ozira na 3. osebo ednine v glavnem stavku« (Misja 1966: 73). V Slovenski slovnici (Toporišič ^{4}2000: 310), je opredeljeno, da se *kdor* nanaša »splošno na osebo«, *kar* pa na stvar, in *kdo* bi se lahko pretvorbeno izpeljevalo iz 'kateri človek', *kaj* pa iz 'katera stvar' (Toporišič 1982: 323). In trditev, da jo lahko zamenjajo samostalniško rabljeni zaimki *kater-i/-a/-o*, npr. *Katera se omoži, se v križe položi*, lepo potrjuje tudi ugotovitev, navedeno v opombi 1, da pomensko najsplošnejšo (ekstenzivno) tretjo osebo na ravni kategorialnih pomenskih sestavin določa spol oz. podspol (Vidovič Muha 2000: 33).

Dovolj jasno vlogo ***kdor*** opredeli Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ),[37] in sicer da se rabi v vezniški vlogi v odvisnih stavkih »za uvajanje stavka, ki določa zaimensko odnosnico za osebo, nakazano v nadrednem stavku«, med drugimi tudi s primeri *Kdor je to storil, naj pove; Ne ustrašim se ga, pa naj pride, kdor hoče* ipd.; za ***kar*** pa, da se v vezniški rabi, v oziralnih odvisnih stavkih uporablja »za uvajanje stavka, ki določa zaimensko odnosnico srednjega spola, nakazano v nadrednem stavku«, npr. *Nekaj je na njem, kar odbija*; *To je najpametnejše, česar si se mogel domisliti*.

Isti priročnik tudi z vidika vlog v zloženi povedi dovolj jasno predstavi tudi pridevniška zaimka ***ta*** in ***tisti*** v samostalniški rabi – kot posamostaljena pridevniška zaimka vlogi soodnosnic: ***ta***, ***to***: »v samostalniški rabi A) 1. izraža osebo ali stvar, na katero se usmerja pozornost koga, ki je a) v (neposredni) bližini govorečega: *Vidite,*

[36] S pretvorbeno-tvorbenega vidika oz. z vidika skladenjskega besedotvorja o tem A. Vidovič Muha 2011, npr. na str. 85: »Prvi delovalnik, v stavčnostrukturni vlogi potencialni osebek, na podlagi kategorije živosti – živo : neživo – potencialno pretvorbeno ustreza vršilcu dejanja, nosilcu lastnosti oziroma tistemu, ki je s kom/čim povezan«.

[37] Iz SSKJ so selektivno povzeti primeri, ki pokažejo, kako je raba določenih zaimkov v zloženi povedi tudi slovarsko predstavljena.

ta, ki stoji pred vami, vas je rešil; B) 1. izraža navadno še ne prepoznano stvar v bližini govorečega, na katero se navadno usmerja pozornost koga ali izraža stvar, pojav, kot ga določa odvisni stavek: *To, kar se nabira na šipi, so vodni hlapi*, *To, da se telo giblje okoli osi, se imenuje vrtenje*.« Na osebkov vsebinski odvisnik opozarjajo slovarske oznake in razlage kot: »ekspr., z oslabljenim pomenom poudarja trditev: *Lepo je to, da mu pomagaš, Da bi delal, to mu ni všeč, To, kar ste rekli, za nas ni novo, Govoriti, to ni težko, Hitro se razburi. To ni dobro*«; na navezovalno vlogo soodnosnice opozarja z razlago in zgledi »2. izraža pravkar povedano: *Otroci kričijo in ropotajo, to ga zelo moti*; ekspr. *Ustanoviti je hotel podjetje, vendar iz tega ni bilo nič*«, na napovedovalno vlogo soodnosnice pa z razlago in zgledi: »izraža, kar je določeno z navajanjem, naštevanjem: *Rad bi vam rekel to: hvaležen sem vam za sodelovanje, Še to: načrta ne bom spreminjal*«. Raba soodnosnice ***tisti/tista/tisto*** je predstavljena: »v samostalniški rabi A) 2. izraža osebo ali stvar, kot jo določa navadno odvisni stavek: *Pomaga naj tisti, ki more, Volja je tista, ki mu pomaga živeti, Kdor je delal, tisti je dobil plačilo*; 3. ekspr. izraža osebo ali stvar, ki se noče, ne more imenovati: *Ves večer je silil vanjo tisti, kako se že piše*; B) 1. izraža navadno še ne prepoznano, kot ga določa odvisni stavek: *Mir je tisto, kar si najbolj želi*, 2. izraža znan, časovno odmaknjen dogodek, pojav: *Tisto/To, da je zavrgel sina, ga preganja*«.

Zgornji slovarski zgledi med drugim tudi potrjujejo, da je znotraj osebkovih odvisnikov zlasti z vidika vsebinskih razmerij med nadrejenim in odvisnim stavkom potrebno ločevati med vsebinskimi odvisniki, npr. *Prav je, da se ljudje iskreno pogovorijo, Primerno je, da se mu oddolžijo, Dozdeva se mi, da sem tega človeka že srečal, Zadostuje, da je obljubil*, in oziralnimi odvisniki, npr. *Kdor laže, (ta) navadno tudi krade, Tega, kdor laže, ni treba poslušati in resno jemati*.

Znotraj osebkovih vsebinskih odvisnikov primeri kot *To, da nisi iskren, mi pri tebi ni všeč, To, da mu vedno uspe brez vsakega znanja in truda, preprosto ni fer!* lahko ovržejo tudi tezo, da je nosilec glavnine vsebine in pomembnejše vsebine navadno glavni stavek. Ti primeri so tudi dokaz, da se stavčni člen lahko razširi v odvisnik, kar je sicer v nasprotju z razvojno teorijo odvisnikov oz. zloženih povedi, ki nastanek podredno zloženih povedi razlaga s spajanjem dveh prvotno samostojnih povedi. Slednje pa ni v nikakršnem protislovju s sinhrono razlago stavčnočlenskosti odvisnikov, saj se je tudi razvojno potrdilo, da se je povezovanje posameznih povedi v zloženo poved razvijalo v smislu čim večjega približevanja stavčnočlenskim razmerjem, ki so sicer tipična za prosto stavčno poved (Bauer 1959: 136–137).[38]

1.2.2 Zmožnost ali nezmožnost pretvorbe iz stavčnega stavčnega člena v navadni stavčni člen je lahko pomenljiv odraz tudi kompleksnosti prisojevalnega razmerja; v češkem jezikoslovju je za stavčne osebke, tj. za osebke, ki navadno imajo in morajo

[38] Isti avtor (Bauer 1959: 131–40; 1960: 15–18) zagovarja komplementarno upoštevanje tako a) razvojne delitve odvisnikov (s poudarjenimi vsebinskimi razmerji in pomenskim vidikom na vsebinske odvisnike, oziralne (neprislovnodoločilne) odvisnike in prislovnodoločilne odvisnike) kot sočasne b) stavčnočlenske delitve s poudarjenim funkcijskoskladenjskim vidikom. Obe delitvi skupaj celovito razlagata tako pomenske kot skladenjske lastnosti odvisnikov in hkrati razlagata tudi soobstoj t. i. nepravih stavčnočlenskih (prislovnodoločilnih, navadno vzročnostnih) odvisnikov.

imeti stavčno zgradbo, izraz 'propozicijski osebek'.[39] Pretvorbe v nestavčni navadni osebek navadno ne morejo zaobjeti slovnično-pomenske celovitosti razmerij v stavčni povedi, s tem so mišljeni zlasti čas, naklon, način, npr. *Kdor ne poje mesa, ne more z nami/Kdor ne bo pojedel mesa, ne more z nami* > **Nemesojedec ne more z nami* (nasproti možnemu *Kdor ne je mesa, ne more z nami* > *Nemesojedec ne more z nami*); isto celo še bolj velja za osebkove vsebinske odvisnike kot *Zadostuje mi, da si mi to obljubil*, *Zdi se mi, da tega človeka od nekod poznam* ipd.

1.2.2.1 Stavčnočlenska vloga izraženih in tudi neizraženih soodnosnic se potrjuje tudi z možnimi pretvorbami v drugo podredje ali priredje:[40] *Kdor z malim ni zadovoljen, (ta) velikega ni vreden – Če/Ker z malim ni zadovoljen, (ta) velikega ni vreden – Z malim ni zadovoljen, zato velikega ni vreden, Kdor jezika špara, (ta) kruha strada – Če/Ker jezika špara, (ta) kruha strada – Jezika špara, zato kruha strada, Kogar se bojiš, tega ne ljubiš – Če se bojiš, ga ne ljubiš – Bojiš se ga, zato ga ne ljubiš* ipd.

2 Pri upovedovanju povedi z osebkovim odvisnikom se v medpropozijskem razmerju lahko še posebej poudarijo nekatere upovedovalne določitve oz. modifikacije, in sicer istovetnostna v povezavi s hierarhizacijsko in členitev po aktualnosti.

2.1 V podredno zloženi povedi z osebkovim odvisnikom se istovetnost povezuje z udeleženskoh hierarhizacijo v smislu hierarhizacijske rabe različnih zaimkov v različnih skladenjskih vlogah, npr. ***Kdor*** *tako misli*, ***ta*** *ni za nas*, *Zanima* ***me*** *samo* ***to****, da prinese obljubljeno*. Ti dve upovedovalni določitvi sta poudarjeno zastopani tako z vidika udeleženske soodvisnosti kot povedkove sopojavnosti.

2.2 Možno sovplivanje stavkotvornosti prisojevalnega razmerja in členitve po aktualnosti. Še vedno aktualno je vprašanje, kako in koliko lahko členitev po aktualnosti, ki je nadrejena skladenjskim razmerjem, vpliva na prisojevalno razmerje. To je kot aktualno dinamično skladenjsko razmerje, temeljno za stavčno poved, podvrženo tudi členitvi po aktualnosti. S spremembo pričakovanega besednega reda osebek – povedek se spremeni tudi sporočilna perspektiva povedi. V smislu stavčnočlenske zgradbene vzporednosti bi tudi za osebkove odvisnike vsaj načelno lahko veljalo enako členjenje po aktualnosti kot za nestavčni osebek, npr. a) *Kdor hitro da, (ta) dvakrat da*, *Kar ne veš, (to) ne boli*, vendar hkrati tudi b) *Začudilo me je, kaj vse govorijo*, *Skrbi nas, da ne bi zbolel*, *Zanima me, kako se bo to končalo, Zdi se mi, da ni vse čisto, Ni mi jasno, kam vse še potujejo*, kar še dodatno potrjuje smotrnost ločevanja med a) osebkovimi oziralnimi odvisniki in b) osebkovimi vsebinskimi odvisniki. Ravno slednji so zaradi nove vsebinskosti, ki bolj sodi v aktualnočlenitveno jedro povedi kot v njeno izhodišče, pogosto aktualnočlenitveno razvrščeni za povedek in tudi za neimenovalniški logični osebek. Tudi v drugih slovanskih jezikih, npr. v češčini, slovaščini,

[39] Primeri z veznikom *da*, ki lahko uvaja najrazličnejšo vsebino, dokazujejo, da nekateri povedki tako v matičnem kot v odvisnem stavku ne dovoljujejo smiselnih pretvorb v nestavčni osebek (Petr 1987: 182); tako je npr. tudi v češčini *Připadlo mi, že toho člověka odněkud znám* ipd.

[40] Izbrala sem samo žive in pogosto rabljene pregovore, kjer oziralni zaimek lahko zamenja vzročni podredni veznik *če/ker (kdo)* ali pa npr. priredni veznik *zato*.

ruščini,[41] se potrjuje, da so za navadni oz. nezaznamovani besedni red, in sem sodi tudi nezaznamovana raba razmerja osebek – povedek, bistveni tako slovnični kot kontekstni dejavniki s členitvijo po aktualnosti (gl. opombo 2); navsezadnje samo neka izhodiščna jezikovnosistemska ustaljenost lahko tako tvorcu kot naslovniku omogoča enakovredni položaj pri razumevanju besedila. In besedni red osebek – povedek ima ravno zaradi jezikovnosistemske stavkotvornosti pričakovano višjo besednoredno ustaljenost, zato je tudi pričakovano, da sta tudi sicer v vlogi sporočilnega izhodišča bodisi osebek bodisi prislovno določilo, slednje skladenjskopomensko dopolnjuje povedek, npr. *Izza obzorja se je že svetlikalo sonce*.[42]

3 Sklep

Tako z vidika strukturalne sistemske vzporednosti med osebkom in osebkovim odvisnikom kot z upoštevanjem tudi pretvorbenih /ne/možnosti med prosto in podredno zloženo povedjo se potrjuje višja stopnja pomensko- in funkcijskoskladenjske obojesmernosti in s tem tudi ustaljenosti prisojevalnega razmerja, ki svoj izhodiščni stavkotvorni status ohranja tudi znotraj besedilne členitve po aktualnosti.

Viri in literatura

Jurij D. Apresjan, [2]1995: *Leksičeskaja semantika*. Vostočnaja literatura. 2. popr. in dop. izdaja. Moskva: RAN.

Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, [3]2003: *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Jaroslav Bauer, 1959: Klasifikace souvětí. *Jazykovedné štúdie IV. Spisovný jazyk*. Bratislava: Vydavatel'stvo Slovenskej akadémie vied. 131–40.

--, 1960: *Vývoj českého souvětí*. Praga: Nakladatelství Čskoslovenské akademie věd.

--, 1967: Predikační kategorie slovesa a kategorie osoby. *Jazykovedný časopis* XVIII/1. Praga. 62–65.

Helena Běličová, 1982: Sémantická struktura věty a kategorie pádu. *Příspěvek k porovnávací syntaxi ruské a české jednoduché věty*. Praga: Academia.

Marija Bolta, 1986: Slovenski glagoli z nedoločniškim dopolnilom v tvorbeno-pretvorbenem pristopu. *Slavistična revija* 34/4. 419–31.

Anton Breznik, 1934: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celje: MD.

Robert Cazinkić, Robert, 2004: Pojmovanje odvisnika in razmerja med nadrednim in odvisnim stavkom. *Jezikoslovni zapiski* 10/1. 43–58.

Noam Chomsky, 1986: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. New York: Greenwood Publishing Group.

František Daneš idr., 1987: *Větné vzorce v češtině*. Praga: Academia.

[41] O tem v preglednem članku Gramatickí činitelia poriadku slov Ján Horecký (1959) predstavlja tipologijo primerov t. i. 'kontekstne členitve stavka' (56: »teória kontextového členenia vety«, ki združuje tako slovnične kot aktualnočlenitvene dejavnike.

[42] O tem podrobneje Eugen Pauliny (1950/51: 179). Njegova načelna ugotovitev je, da so poleg izhodiščne členitve po aktualnosti za stavčno poved ravno tako bistveni še ritem, slovnična pravila in intonacija.

Janez Dular, 1982: *Priglagolska vezava v slovenskem knjižnem jeziku* (*20. stoletja*): Doktorska disertacija. Ljubljana: FF. 1–259.

Charles J. fillmore, 1968: The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory*. Ur. E. Bach, R. T. Harms. USA, London: Holt, Rinehart and Winston, pp.

Fran = Fran: Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Splet.

Gigafida = Korpus Gigafida. Splet.

Miroslav Grepl, Petr Karlík, 1998: *Skladba češtiny*. Praga: Votobia.

Miroslav Grepl, 2011: Jak dál v syntaxi. *Studie osobností brněnské lingvistiky IV.* Brno: Host.

Michael Alexander Kirkwood Halliday, 1970: Language Structure and Language Function. *New Horizons in Linguistics I*. Harmondsworth: Penguin Books. 158–65.

Michael Alexander Kirkwood Halliday, Ruqaiya Hasan, [2]1994: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.

Gerhard Helbig, John buscha, 1984: Deutsche Grammatik: *Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie. 137, 352–98, 535–64.

Ján Horecký, 1959: Gramatickí činitelia poriadku slov. *Jazykovedné štúdie IV: Spisovný jazyk*. Bratislava: Vydavatel'stvo Slovenskej akadémie vied. 55–62.

Gojza Horák, 1967: Predikačné kategórie slovenského slovesa. *Jazykovedný časopis* XVIII/1. 3–12.

V. S. Hrakovskij idr., 1985: *Tipologija konstrukcij s predikatnymi aktantami*. Leningrad: Nauka.

Stanisław Karolak, 2001: *Od semantyki do gramatyki: Wybór rozpraw*. Varšava: Instytucia Slawistyki PAN.

František Kopečný, 1958: Základy české skladby. Praga: Státní pedagogické nakladatelství.

Helena Křížková, 1967: Kategorie osoby. *Jazykovedný časopis* 18/1. 67.

Olga Kunst Gnamuš, 1989/90: Težave s stavčnočlenskim razločevanjem zaradi oblikovnega sovpadanja pomenskih in sklonskih razlik. *Jezik in slovstvo* 35/1–2. 15–24.

Irina B. Levontina, 1996: Celeobraznost' bez celi. *Voprosy jazykoznanija* 45/1. 42–57.

Vjara Malđijeva, Zuzanna Topolińska, Maja Đukanović, Predrag Piper, 2009: *Južnoslovenski jezici: Gramatičke strukture i funkcije*. Ur. P. Piper. Beograd: Knjiga.

Boris Misja, 1966: Vrste oziralnih odvisnikov. *Jezik in slovstvo* 11/3. 72–75.

Roman Mrázek, 1967: K pojetí gramatických kategorií slovesa v Isačenkově díle Grammatičeskij stroj russkogo jazyka II a v kolektivní příruční mluvnici ruštiny I. *Jazykovedný časopis* 18/1. 46–53.

Jiří, Novotný, 1979: Dualismus subjektu a predikátu a postavení predikace z hlediska valenční teorie. *Slovo a slovesnost* 40/4. 286–94.

Elena V. Padučeva, E. V., 1974: *O semantike sintaksisa (Materialy k transformacionnoj grammatike russkogo jazyka)*. Moskva: Nauka.

Emil Páleš, 1990: Sémantické roly slovenských slovies. *Jazykovedný časopis* 41/1. 30–48.

Eugen Pauliny, 1950-51: Slovosled a aktuálne vetné členenie. *Slovenská reč* 41. 171–79.

Jan Petr idr., 1987. *Mluvnice češtiny* (*3 – Skladba*). Praga: Academia.

Predrag piper, 2014: O prostoru u srpskoj jezičkoj slici sveta. *Slavistična revija* 62/3. 275–94.

Jan Popela, 1968: K predikaci v současné ruštině a češtině. *Slavica pragensia* 10. *Philologica* 1–3. 193–205.
--, 1968: K pojmu predikace. *Otázky slovanské syntaxe II: Sborník symposia Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj*. Brno: Univesita J. E. Purkyně. 119–22.
Jozef Ružička, 1959: Základné sporné otázky slovenskej skladby. *Jazykovedné štúdie* 4: *Spisovný jazyk*. Bratislava: Vydavatel'stvo Slovenskej akadémie vied. 7–34.
--, 1967: Kategória osoby. *Jazykovedný časopis* 43/1. 61–62.
--, 1968a: O vetách s nulovým gramatickým subjektom. *Otázky slovanské syntaxe* II. Brno. 115–17.
--, 1968b: Valencia slovies a intencia slovesného deja. *Jazykovedný časopis* XIX/1–2. 50–64.
Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) I–V, 1970, 1975, 1979, 1985, 1991. Ljubljana: DZS.
Karl Fritiof Sundén, 1916: *The Predicational Categories in English II: A Category of Predicational Change in English*. Uppsala: The University Press.
Karel Svoboda, 1961: Parataxe a hypotaxe z hlediska modální výstavby souvětí. *Slovo a slovesnost* 22/4. 241–54.
Natalija J. Švedova, 1980: *Russkaja grammatika: Tom II Sintaksis*. Moskva: Nauka.
--, 1989: *Slovo i grammatičeskie zakony jazyka* (*Glagol*). Moskva: Nauka.
Jože Toporišič, 1965–1970: *Slovenski knjižni jezik* I–IV. Maribor: Obzorja.
--, 1982: *Nova slovenska skladnja (NSS)*. Ljubljana: DZS.
--, [4]2000: *Slovenska slovnica (SS)*. Maribor: Obzorja.
Ada Vidovič Muha, 1988: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženk* (SSB). Ljubljana: ZIFF, Partizanska knjiga.
--, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: ZIFF.
--, 2011: *Slovensko skladenjsko besedotvorje*. Ljubljana: ZIFF.
--, 2014: Prostor v leksikalno-morfološkem segmentu jezika (Antropocentrični vidik). *Slavistična revija* 62/3. 209–306.

Summary

Within the treatment of the predicative relation, the article outlines the relationships between the person, subject, and subject clause. The author distinguishes between a person as a grammar category expressing the relation between (non)participants and the event/action/state and the subject as a sentence constituent in the nominative. Both are first put in a sentence-forming relation of a simple sentence. Despite the fact that the subject can express various participant roles, it remains a part of the sentence-forming predicative-agreement relation. This is possible because of its autonomy within this relation in which it can determine person, gender, number, and case of the predicate. From the standpoint of a sentence or its formation, the person as the subject's categorial feature is also marked as an actualization category. One form of the subject is a subject clause. In order for a subject clause to be the source of all syntactic (including syntactic-modal) relations—as the subject is—the entirety of the subject clause needs to be made of its semantic value together with the antecedent (expressed or not) in the main matrix clause. In

an effort to establish systemic parallels, one encounters the question of logical transformations between clausal and non-clausal subjects. Transformations into a non-clausal regular subject theoretically cannot cover the grammatical-semantic totality of the relations of a clausal sentence, including time, mood, voice; this applies to subject content (argument) clauses even more than to subject relative clauses. A sensible approach would be to distinguish at least two types of subject clauses, i.e., relative and content clauses. Because of new information, the latter are often positioned in terms of functional sentence perspective behind the predicate and even behind a non-nominative logical subject. From the point of view of functional sentence perspective, the S-V word order exhibits higher stability because of the systemic sentence formative character.